Spirit of Bosnia / Duh Bosne

An International, Interdisciplinary, Bilingual, Online Journal
Međunarodni, interdisciplinarni, dvojezični, online časopis

Između Istoka i Zapada: Tri bosanska pisca-buntovnika: Kočić, Andrić, Selimović

Thomas J. Butler

Omeđena rijekama i planinskim vijencom Dinarida, planinska Bosna, koja nekad bijaše nezavisno kraljevstvo, je oduvijek bila velika prepreka za sve strance koji su je htjeli okupirati i upravljati njom. Osmansko carstvo koje je ušlo u zemlju na poziv pojedinih buntovnih magnata (otuda i izreka "šaptom Bosna pade") je vladalo tom turbulentnom zemljom više od četiri stotine godina (1463-1878). Tokom 18. i 19. stoljeća, kada je kao rezultat ratova sa Austrijom i Rusijom prevlast Osmanlija u Evropi opala, bosanske spahije su se sa izgubljenih posjeda u Galiciji, Mađarskoj i Besarabiji vratile u svoju domovinu, vršeći ogroman pritisak na lokalne seljane i uzrokojući socijalne nemire i bunu koji su kulminirali u ustanak 1875-1878. godine.

Kada je Austrija, din-dušmanin Osmanskog carstva, 1878. godine ušla u Bosnu pod mandatom Velikih sila u Berlinu da uspostavi red i riješi "agrarno pitanje", muslimansko stanovništvo koje je činilo trećinu ukupne populacije je vjerovatno sve to vidjelo kao posljednji udarac. S druge strane, seljanima kršćanske vjeroispovijesti, koji su isprva pozdravili Austrijance kao oslobodioce, uskoro je postalo jasno da su turski jaram zapravo zamijenili težim. Naime, Austrija je zadržala represivni turski sistem, uključujući kaznene poreze i kuluke, i nije uspjela ukinuti kmetstvo na direktan način, a za to vrijeme se dodvoravala potpori muslimanskih begova, hrvatskih katolika i srpskih čaršijanera (trgovačke klase). Neuspjeh Austrije da riješi agrarno pitanje za period od više od 35 godina (1878-1914) je direktno doprinio događajima 1914., uključujući atentat na nadvojvodu Franza Ferdinanda od strane Gavrila Principa, sina seljanina – bosanskog Srbina.

Petar Kočić

Obzirom na pretežno usmeni karakter bosanske kulture (1900. godine, 90% stanovništva je bilo nepismeno), te na prisnu vezu guslara i junaka, što je vidljivo u dualističkoj muslimanskoj i kršćanskoj tradiciji predstavljanja junaka besmrtnim u epskim junačkim pjesmama, čini se sasvim prikladnim da je prvi moderni bosanski pisac proze, Petar Kočić, i sam odgojen u toj usmenoj tradiciji, kroz svoj život i djela igrao direktnu ulogu u dugom nizu dešavanja koja su zapravo dovela do događaja 1914.

Petar Kočić (1877-1916) je rođen u Stričićima u planinskom području Zmijanje,

nedaleko od Banja Luke. Kočićev otac Gerasim, svećenik i srpski nacionalista, je proveo sedam mjeseci u tamnici, u tzv. "Crnoj kući" u Banja Luci, zbog učešća u demonstracijama tokom posjete prijestolonasljednika Rudolfa 1888. godine. Nakon smrti svoje majke (Petar je tada imao dvije godine), Petar je poslan da živi sa bakom u seljačkoj zadruzi – porodična zajednica od trideset šest članova. Svaka osoba u zadruzi je imala posebnu odgovornost, a Petar je ubrzo postavljen da čuva jagnjad, a potom ovce. Koliko je poznato, Petar je bio nepismeni pastir sve do svoje jedanaeste godine kada je poslan na školovanje u manastir Gomionica, gdje je njegov otac služio kao kaluđer. Petrov dvogodišnji boravak u Gomionici, zvanoj "srpska ćaba", je usadio u njemu kult srednjovjekovne veličine Srbije, kao i patriotizam vjerskog i mističnog karaktera. Premda je nakon dvije godine napustio manastir, a svoje osnovno obrazovanje završavao u srpskoj pravoslavnoj školi u Banja Luci, Petar je svakog ljeta navraćao u Gomionicu. Upravo je tokom tih posjeta čuo većinu anegdota koje se javljaju kasnije u njegovim pripovijetkama.

Bio je najbolji učenik u svom razredu u Banja Luci, te je nastavio sa izvanrednim radom tokom prve tri godine pohađanja gimnazije u Sarajevu (1891-1894), prvenstveno iz sljedećih predmeta: grčki, latinski i njemački jezik, matematika, i zemaljski jezik – austrijski naziv za srpskohrvatski. Međutim, u četvrtom razredu gimnazije Petar se zbog loše ocjene naljutio na svog nastavnika vjeronauke, bacio je svoj udžbenik i počeo psovati. Kao rezultat toga, izbačen je sa časa i kažnjen. Po iskazu njegovog druga iz razreda, Lazara Kondića, ovim incidentom Kočić se od ambicioznog, disciplinovanog učenika pretvorio u besposličara i stalnog posjetioca kafana i barova. Nakon nekoliko incidenata po barovima, među kojima učešće u tuči i pjevanje nacionalističkih pjesama, Petar je izbačen iz škole i poslan kući. Ali umjesto toga, otputovao je u Srbiju gdje je u ekstremnim poteškoćama i oskudici završio gimnaziju 1899. godine. Za vrijeme svog boravka u Beogradu, Petar upoznaje Janka Veselinovića čiji su popularni romani i pripovijetke romantizirali život srpskih seljana. Pokazao je Janku neke pjesme koje je napisao, a ovaj ga je savjetovao da se ipak ogleda u prozi.

Tek kada je otišao na univerzitet u Beč, gdje se u jesen 1899. upisuje na Odsjek za slavistiku, Kočić se okušao u prozi. Njegova prva pripovijetka Tuba (1900) počinje opisom idiličnog seoskog prizora, ali se ubrzo prebacuje na opis nesretne sudbine dvoje mladih zaljubljenih bezemljaša, Tube i njenog dragog, Blagoja. Blagoje je regrutovan u austrijsku vojsku i umire misterioznom smrću u taboru u Grazu – sudbina svojstvena mladim bosanskim gorštacima, rasuđujući po učestalosti ove podteme u Kočićevim djelima. Kada na kraju priče Tuba zavapi "Umete nas Graz", stičemo dojam da ona ne oplakuje samo vlastitu sudbinu, već i sudbinu Bosne. Jer upravo je u Beču, okružen spomenicima austrijske moći i blještavilom, Kočićev slavenski patriotizam bio najžešći dok se prisjećao svoje domovine i "srpske ćabe" Gomionice.

Nadahnut junačkim pjesmama iz djetinjstva i ideološkim prkosom Njegoševog Gorskog vijenca (1847), upravo je u Beču Kočić "očeličio" dok je učestvovao u studentskim demonstracijama i pomogao u pripremanju memoranduma austrijskoj vladi, zahtijevajući slobodu štampe i skupštinu za Bosnu, i kritikujući Austriju zbog neuspjeha da ispuni obećanje Velikim silama o rješenju agrarnog pitanja. Austrijanci nisu olahko shvatili te memorandume, jer su njihove kopije poslane drugim silama potpisnicama Berlinskog sporazuma. Petar Kočić mora da je spoznao ozbiljnost svojih

političkih aktivnosti, kao i posljedice koje bi takve aktivnosti mogle imati po njegovu karijeru. U pismu Milki Vukmanović, kojom se poslije i oženio, je napisao sljedeće:

> "Ja se danas patim i mučim sa školom, samo da tebi i sebi izvojujem dobar položaj u društvu. Ali treba da i ovo znaš: da ću ja možda po zatvorima i apsanama provesti veći dio svog života, jer ćemo mi svi đaci otpočeti borbu protiv Švabe, koji guli naš narod, otima mu slobodu i ubija sreću."

Uistinu je ironično da baš onda kada je skovao okvir za političko djelovanje, Petar je našao i sredinu u kojoj će razviti svoj talent kao pisac. Kao član srpskog akademskog društva "Zora" u Beču stupa u kontakt sa Pavlom Lagarićem, koji je također bio pisac u usponu. Sve zasluge za prepoznavanje Kočićevih superiornih talenata se pripisuju Lagariću koji je naučio Petra elemente nove realistične pripovijetke, odmičući ga od romantizma Janka Veselinovića. Petar se veoma lahko prilagodio tom novom stilu, i 1902. godine (što je bilo dvije godine poznavanja Lazarića) objavljuje prvu zbirku pripovijetki pod naslovom S planine i ispod planine. Neke od tih pripovijetki je najprije pročitao članovima "Zore", pritom praveći izmjene kao odgovor na njihove kritike.

Između 1902. i 1905. godine Kočić objavljuje tri toma pripovijetki pod zajedničkim naslovom S planine i ispod planine. Pripovijetku Jazavac pred sudom je preradio u dramu od jednog čina, koja od tada postaje dio repertoara Beogradskog narodnog pozorišta. U toj pripovijeci, jedan od Kočićevih likova iz stvarnog života, David Štrbac, u vreći odnosi jazavca na sud da ga tuži što je pojeo njegovo kukuruzno polje. Ova vješto skrojena pripovijetka i drama je zapravo slabo prerušen napad na Austriju (jazavca), te na sve članove srpske čaršije u Bosni koji se zadovolje vjerskom i kulturnom autonomijom pod cijenu političke potčinjenosti i produžene pokore kmetova. I upravo dok je čitao Jazavca pred članovima "Zore" 1903. godine, i naposljetku tokom rasprave koja je uslijedila, srpski studenti u Beču po prvi put su se ujedinili protiv autonomne platforme vođa bosanskih Srba (narodnih prvaka), podržavajući Kočićev stav da se kmetstvo mora ukinuti tako što će država dati obaveznu otkupninu kmetovima. Tako je Jazavac pred sudom direktno doprinio političkoj borbi protiv austrijske vladavine u Bosni.

Osim što ismijava Austrijance zbog njihove opsjednutosti zakonima i propisima (David Štrbac govori sucu da obzirom da car ima zakone za sve, onda sigurno ima i zakon za jazavce koji jedu kukuruzna polja), Kočić ih ismijava kroz niz dvosmislenih malapropizama, kao na primjer "ukopacija" za "okupacija", ili "velevlažni" za "veleuvažni". On također osjeća zadrto ushićenje u konfuziji, preneraženosti, i anksioznosti izazvanoj kod predstavnika civilizovane i poštene Austrije u kontaktu sa Bosnom i Bosancima. Kada se sudija smije Davidu zbog dovođenja jazavca pred sud ["O-ho ljudi, ljudi! Što još čovjek neće doživjeti u ovoj budalastoj Bosni! Jazavca tužiti! E, ovo je prava budala, budala nad budalama!"] … i mi se također smijemo u iščekivanju, jer sumnjamo da je omaleni, šepavi David zapravo prepreden mladić koji još treba da nadmudri suca.

Još jedan spomena vrijedan Kočićev lik uzet iz stvarnog života je Simeun Đak, nekadašnji đakon manastira Gomionica, i prijatelj sa kojim bi pokojni kaluđer Partenija

pio. Petar Kočić je napisao ciklus od pet pripovijetki o Simeunu, patvorenom epskom junaku koji se noseći vlastitu verziju austrijske vojne uniforme sveti lokalnom muslimanskom stanovništvu zbog višestoljetnog ugnjetavanja (Zulum Simeuna Đaka, Istiniti zulum Simeuna Đaka, Mejdan Simeuna Đaka). Simeun čak stiče austrijsko odličje koje odbija primiti ("Rakijo majko!"). Bez obzira na sve njegovo lakrdijaštvo, te razmetanje o bitkama u kojima nikad nije učestvovao, Simeun Đak je čovjek iz naroda, koji opijanjem skriva svoje osjećaje impotencije pred ugnjetavanjem stranih sila. Simeun je također i veliki šaldžija, dok duboko u njemu teku tuga i potisnuti gnjev. Kada Simeun uzvikuje sljedeće, odmah pomišljamo na Kočićevu konačnu sudbinu: "Da nije šale, eglena … vjerujte mi, djeco moja, da bi pola svijeta u našem nesrećnom otečestvu od gorkog jada i čemera poluđelo i sišlo s uma."

Godine 1905. Kočić napušta Beč, tada već izuzetno istaknut autor među svojim zemljacima. Njegovo djelo S planine i ispod planine dobiva pozitivne kritike od Jovana Skerlića, najistaknutijeg srpskog kritičara tog vremena. Kočić zajedno sa svojom suprugom Milkom odlazi u Beograd, u nadi da će pronaći posao. Međutim, već nakon nekoliko mjeseci, morali su se nastaniti u Skoplju gdje je Petar trebao predavati srpskohrvatski jezik i književnost u srpskoj gimnaziji. Bilo je to njegovo prvo iskustvo življenja pod osmanskom vlašću (Makedonija je bila pod turskom upravom sve do 1912. godine). U Skoplju je ostao manje od godinu dana, iako, pomalo ironično, Turci nisu bili odgovorni za njegov odlazak. Napravio je pogrešku napisavši članak Jedna famozna svadba za beogradski list Politika, u kojem kritikuje arhimandrita u Skoplju, što je dovelo do njegovog premještaja u Bitolj koji Petar odbija uraditi.

Godinu dana od svog odlaska iz Beča, Petar se vraća u Bosnu, tačnije u Sarajevo, gdje naposljetku dobiva posao činovnika srpskog društva "Prosveta". Svom bratu Iliji napisao je pismo puno entuzijazma zbog nevjerovatnog preokreta u svom životu:

> "Jednu ti prijatnu vijest za se mogu javiti. Društvo Prosveta izabralo me je na svojoj jučerašnjoj odborskoj sjednici jednoglasno za svog činovnika sa mjesečnom platom od 100 forinti. Kad me skupština u junu potvrdi, ja ću biti potpuno osiguran, i to sa 20.000 kruna. … Ovo je mjesto za me vrlo podesno i dobro, jer neću zavisiti od Švabe, a to je odvajkad bio moj ideal."

Ali Kočiću ipak nije bilo suđeno da ostane dugo u Sarajevu. On očigledno nije izvukao pouku iz iskustva u Skoplju o tome da vlade gledaju na novinarstvo mnogo ozbiljnije nego na književnost, i prije nego što je dobio posao u "Prosveti", Petar je podnio prijavu Švabama za dozvolu da objavi humoristično-satirični list Jazavac. U svojoj prijavi, on je naveo da će Jazavac naglašavati "sve ono što je bolesno i pokvareno u našem savremenom društvenom životu." Ovim zahtjevom Kočić postaje centar pažnje Bosanske državne vlade čija je obavještajna služba pripremila kompletan izvještaj o njegovim aktivnostima, obzirom da je samo deset godina ranije bio izbačen iz gimnazije. U tom izvještaju je žigosan kao "fanatični revolucionar", i okarakterisan kao vođa "austrofobijskog pokreta posvećenog organizovanju pansrpskog ustanka u Bosni."

Kočićevi dani u Sarajevu bili su odbrojani. Nakon učešća u demonstracijama protiv lista Hrvatski dnevnik, čiji su ga stavovi razbjesnili, Kočić je morao napustiti Sarajevo u roku od 48 sati. Vratio se nazad u zavičajni kraj Banja Luke, ali se austrijske vlasti nisu zadovoljile samo njegovim progonstvom. Tražile su izgovor da ga pošalju u zatvor, što im je Petar uskoro i omogućio. Godine 1907., prijavio se za dozvolu za pokretanje novog lista Otadžbina, koja mu je i odobrena. Prvo izdanje lista objavljeno je na srpski nacionalni praznik Vidovdan, 28. juna 1907. godine. Tu je Kočić napao austrijsku vlast, te njen uticaj na seljane. U lirskoj prozi Težak, seljanin napada austrijski sudski sistem ("Sudi mi, kažem ja, po pravdi božjoj i ljudskoj. – Ne sudi se, veli, u našeg cara po pravdi već po paligrapu.")

Zbog takvih i drugih komentara u Otadžbini, Kočić i njegov urednik Vasa Kondić su utamničeni, s tim da je Petar isprva osuđen na dva mjeseca u zloglasnoj "Crnoj kući", potom na osam, i naposljetku na petnaest mjeseci zatvora. Čini se da je Petar za vrijeme svog tamnovanja u samici zatvora u Banja Luci uspio održati hrabrost kako su se seljani pojavljivali pod njegovim prozorom, te mu mahali svakog pazarnog dana. Ali kada je prebačen u zatvor u Tuzlu, gdje mu je zabranjeno da govori s bilo kim, čak i sa zatvorenicima, on je klonuo duhom jer se počeo osjećati usamljeno i napušteno od ranijih prijatelja. Činjenica da je bio oženjen i imao dijete je negativno uticala na njega, i brinuo se za njihovo dobro. Napisao je Milki:

> "Ti mene možda za sve kriviš što se desilo sa mnom. Nije to sve moja krivica, jer je sve ovo moralo biti. Ja znam, ti se silno patiš i u sebi proklinješ mene, ali nemaš pravo. Naš je narod tako ubijen i satrven jadom i nevoljom, pa je neko morao ustati i podviknuti protiv silnih zuluma i nepravdi koje se nad njim neprestano čine. Taj neko u ovom slučaju bio je tvoj Kočo. ... Ja unaprijed znam da ćeš se ti na ove moje riječi gorko osmjehnuti i prošaptati: "E moj ludi Kočo."

Početkom 1909. godine Kočićeva kazna je ublažena kao dio carske amnestije. Slabog zdravlja, najprije je otišao u rodni kraj Zmijanje, gdje se dva mjeseca odmarao i prikupljao materijal za narodno kazivanje o porijeklu stanovnika tog kraja. Rezultat toga je pripovijetka Zmijanje, objavljena u beogradskom časopisu Srpski književni glasnik, čiji je glavni urednik bio Jovan Skerlić. Da bi potvrdio prijem njegove priče, Skerlić je svom dugogodišnjem prijatelju napisao sljedeće:

> "Vašu pripovetku, sa kartom u kojoj je popravka, primio sam. Stvar je vrlo dobra i naši čitaoci će je sa zadovoljstvom čitati u svesci od 1. septembra. Dopustite da vam ponovim, ono što sam vam već nekoliko puta kazao: Ostavite politiku, koju može da radi svako, i radite književnost, u kojoj ste vi u vašoj zemlji jedan."

Kočić se, iz bilo kojeg razloga, nije držao tog savjeta iako je to bio veliki kompliment, jer je Skerlić bio najeminentniji srpski kritičar tog vremena. Kada su 1910. godine Austrijanci odobrili formiranje Bosanskog sabora, Kočić se kandidovao za predstavnika

svoje banovine i pobijedio. Godine 1911. vratio se u Sarajevo pun entuzijazma, pišući Milki da je upravo dobio službu u Administrativnom i kulturnom vijeću, poziciju koja će mu omogućiti da nju i svoje dijete dovede u Sarajevo da žive sa njim. Više nije pisao pripovijetke, osim djela Sudanija koje se zasniva na njegovom iskustvu u zatvoru. Umjesto toga, posvetio se pisanju briljantnih govora za Sabor, koji su obilovali humorom, znanjem, i lijepim jezikom. Njegovi govori o "agrarnom pitanju", "zaštiti šuma", snižavanju vrijednosti srpskohrvatskog jezika su prava remek djela. Ipak, brz tempo života, teške emocije, mnoge životne poteškoće i traume su napokon počele uzimati maha 1912. godine, kada je Kočić postepeno izgubio entuzijazam i više nije bio u stanju usredsrediti se na rad skupštine. Godine 1913. zatražio je dozvolu za dopust od Vijeća za administraciju i kulturu – višemjesečni boravak na Ivan planini mu nije pomogao, i u januaru 1914. odveden je u duševnu bolnicu u Beograd gdje umire dvije godine poslije.

Petar Kočić je bio bosanski heroj, i to ne samo zbog svog književnog opusa već i zbog života kojim je živio. Njegove pripovijetke bile su popularne među novom generacijom revolucionara koji su se pojavili u Bosni malo prije 1914. Vladimir Gaćinović, koji se u Ženevi družio sa Trotskim i Lenjinom, jednom prilikom je izjavio da je u gimnaziji bio "Kočićevac", što je označavalo ne samo obožavatelja Kočićevih djela, već i nekoga ko je spreman slijediti njegov bolni put. Krug koji je povezivao književnost i politiku tog vremena je zatvoren onda kada je Gavrilo Princip kao predstavnik "Mlade Bosne" nosio vijenac na pogrebu Jovana Skerlića u Beogradu 1914. godine, samo nekoliko sedmica prije no što se zaputio u Sarajevo da izvrši atentat. Diveći se Kočićevoj žrtvi, Gavrilo Princip, Danilo Ilić i drugi su naučili iz njegovog primjera da Bosna ne može postati slobodna putem zakona i sudova.

Petar Kočić je služio kao inspiracija ne samo sarajevskim urotnicima, već i cijeloj generaciji bosanskih intelektualaca prije Prvog svjetskog rata, među kojima je bio i budući dobitnik Nobelove nagrade, Ivo Andrić.

Ivo Andrić

Ivo Andrić (1892-1975) je bio gotovo potpuna antiteza Kočiću, kako po temperamentu tako i po odgoju. Hrvatski katolik iz stare sarajevske porodice zanatlija, Ivo je izgubio oca u drugoj godini života, provodeći najveći dio svog djetinjstva u Višegradu gdje je živio sa tetkom i ujakom, Poljakom koji je služio kao narednik lokalne jedinice u austrijskoj žandarmeriji. Za razliku od Kočićevog djetinjstva, čini se da je Andrićevo bilo relativno bezbrižno – njegovi udomitelji su se pretjerano brinuli o njemu, imao je vlastitu sobu (najbolju u kući), i bio je strastveni čitalac knjiga. U međuvremenu, njegova prava majka je ostala u Sarajevu gdje je radila u fabrici ćilima, i posjećivala ga je svakog ljeta po nekoliko sedmica.

Andrić je volio Višegrad i svoje školske drugove, pa čak i kada je otišao u Sarajevo da pohađa gimnaziju (1903-1912) svake godine se vraćao nazad za ljetni raspust. U gimnaziji se i nije baš istakao, obnavljajući razred zbog negativne ocjene iz matematike, te je izgubio stipendiju od jednog hrvatskog društva. Međutim, stekao je priznanje kao pjesnik, objavljujući dvije pjesme u Bosanskoj vili (1911), veoma prestižnom literarnom listu u kojem je jedan od urednika bio Petar Kočić.

Ivo je bio popularan među svojim kolegama, tako da je postao starješina Hrvatske progresivne studentske organizacije koja se pod njegovim rukovodstvom spojila sa Srpskom progresivnom grupom, što je bio izraz rastućeg duha jugoslavizma među bosanskim studentima upravo prije 1914. Kada su 1912. godine sarajevski studenti odlučili da se pobune protiv raspuštanja Hrvatskog sabora od strane Austrijanaca, Ivo je bio član studentskog odbora koji je isplanirao štrajk od 18-19. februara, kojeg je policija brutalno ugušila. (Kažu da je Andrić u naručju držao mladog radnika na samrti, dok su mu iznad glave zviždali meci.) Izgleda da mu je to učešće u štrajku bio jedini glavni nezakoniti čin protiv vlade. Ipak, biografi neprekidno uveličavaju Andrićevu ulogu protiv Austrije, pritom ignorišući njegova pomalo ravnodušna poricanja dok ga povezuju sa "pokretom" Mlada Bosna, što uopće i nije bio pokret, već samo naziv za previranje bosanskih studenata – naziv koji je primijenio niko drugi do Petar Kočić. (Kočić je također volio nazivati Srbiju "Piemontom" Južnih Slavena.)

Nakon što je u ljeto 1912. godine maturirao, Ivo Andrić napušta Sarajevo, priređujući dirljiv oproštajni govor članovima studentske organizacije na željezničkoj stanici. Prema riječima jednog Andrićevog biografa, Miroslava Karaulca: "Andrić napušta Sarajevo u trenutku kada ono postaje sama tačka bola u dugoj neuralgiji Austro-Ugarske monarhije." Očigledno je da se do svoje dvadesete godine, a posebno nakon lošeg iskustva u štrajku, Andrić opredjelio za poeziju i život, radije nego za politiku i patnju.

Andrićeva sljedeća destinacija bio je Zagreb, gdje upisuje Prirodno-matematički fakultet, što je bio neobičan izbor za pjesnika koji je pao iz matematike (Karaulac pretpostavlja da je to bila jedina katedra na kojoj su se nudile stipendije). Ali Ivo je došao u Zagreb ne zbog matematike, već zbog poezije, i bez ikakvih problema je sklopio poznanstva sa piscima kao što su A. G. Matoš, Ljubo Vizner, Krešo Kovačić i Vladimir Cerina, jer je do tada već stekao reputaciju pjesnika i političkog aktiviste. I zaista, kada je 1914. godine objavljena antologija mladih hrvatskih pjesnika pod nazivom Hrvatska mlada lirika, Ivo Andrić je bio jedini navedeni bosanski pjesnik. Upravo je tokom svog boravka u Zagrebu Andrić razvio blisku vezu sa Evgenijom Gojmerac, sa kojom se poslije dopisivao iz zatvora.

U jesen 1913. Ivo napušta Zagreb i odlazi u Beč, gdje se upisuje na Odsjek za slavistiku na Univerzitetu. Tu pohađa predmet Milana Rašetara "Srpskohrvatska književnost 17. i 18. stoljeća", kao i predmet "Vlade i države na Balkanskom poluotoku u 13. i 14. stoljeću" Josefa Jirečeka. Saglasno svom jugoslavizmu, Andrić se pridružuje hrvatskoj studentskoj grupi "Zvonimir", i srpskom društvu "Zora" – isto društvo kojem je Petar Kočić pripadao deset godina ranije, i pred čijim je članovima čitao i analizirao Jazavca pred sudom i druge pripovijetke. Ali za razliku od Kočića koji se tokom svog boravka u Beču borio sa surovim siromaštvom, Andrić je živio bezbrižno, iznajmljujući sobu u staroj otmjenoj zgradi udaljenoj samo nekoliko minuta pješice od univerziteta.

U proljeće 1914. Ivo nastavlja sa svojim putovanjima, prebacujući se dalje na Jagiellonian Univerzitet u Krakovu, promjena koju je inicirao njegov dobrotvor dr. Tugomir Alaupović, tada član Bosanskog državnog savjeta i nekadašnji Andrićev profesor u gimnaziji. Andrićev razlog za premještaj u Krakov je bio taj da je klima u Beču loša za njegova pluća. (Najprije je zamolio Alaupovića da ga pošalje na neki univerzitet u Rusiju, ali to nije sređeno.) Dok posmatramo Andrićeva putovanja,

stičemo dojam da se on ustvari nastojao skloniti što je dalje moguće od "središta patnje", od eksplozije za koju je znao da će se desiti. Kada je 28. juna 1914. godine čuo vijest o sarajevskom atentatu, Ivo se nije vratio u svoju sobu da pokupi papire i druge stvari. Istog trena se zaputio u Zagreb, gdje sreće svog bogatog prijatelja Čerinu i zajedno sa njim odlazi na Jadransku obalu. Ali Čerina ostavlja Andrića u Rijeci, te nastavlja dalje ka Italiji, dok je Ivo otišao u Split gdje je čekao da ga policija uhapsi jer je znao da je na njihovoj listi sumnjivaca.

Moguće je da je i Andrić planirao otići u Italiju, ali kada mu papiri nisu stigli u Rijeku (iz Krakova su poslani u Zagreb, a potom greškom vraćeni nazad u Krakov) bio je prisiljen ostati na Jadranskoj obali. Za nekoliko dana je uhvaćen u austrijskoj mreži potrage za zločincima, zajedno sa stotinama nacionalista iz Dalmacije, završivši na kraju u zatvoru u Mariboru gdje je proveo sedam mjeseci. Za Andrićevu dobru sreću je tipično to da je mariborski zatvor bio model institucije u to doba. Također, nije bio smješten u samici kao što je to bio slučaj sa Kočićem u "Crnoj kući" u Banja Luci, i u zatvoru u Tuzli. Andrić je mariborski zatvor nazvao "malim univerzitetom" gdje je počeo učiti engleski jezik, te je imao priliku da se druži sa onima koji su dijelili iste kulturološke interese. (Ovo nas podsjeća na komentare Milovana Đilasa o zatvoru Sremska Mitrovica u 1930-im, kada ga je Moše Pijade transformisao u partijsku školu komunista.) Upravo je u zatvoru Andrić izučavao Sören Kierkegaardovo djelo Either … Or (Ili … ili) koje je odgovorno za većinu njegovih filozofskih shvatanja, a u Mariboru je također počeo čitati Walt Whitmana, te je uz pomoć njemačke verzije preveo djelo Oscara Wildea, "Balada o tamnici u Readingu."

Ali uprkos beneficijama koje je izvukao iz svog boravka u austrijskom zatvoru, uključujući i patriotsku ozloglašenost, ne stičemo utisak da je Andrić imao čvrsta ubjeđenja koja će ga održati tokom zatočeništva. Tako je, na primjer, na samom početku svog zatočeništva, Andrić napisao Evgeniji iz Splita: "Da Vi znate šta je tamnica (a pogotovo ona u Splitu), Vi biste bili zahvalni Bogu što ste živi i slobodni i cio dan bi pjevali i trčali po travi." A poslije je iz Maribora napisao sljedeće: "Meni je nevjerovatno teško, kako mi odista nikad nije bilo; ako sve ovo srećno preživim, onda znam da me moj Bog voli. Moli se za mene i piši mi često. Ti razumiješ?" U drugim pismima upućenim Evgeniji, Ivo navodi da se najviše brine za svoju majku, i da je lošeg zdravlja, ali da će se pokušati izvući za njeno dobro, jer ipak joj je on sin jedinac.

Andrić nije bio uzoran revolucionar, ali je zato dobro iskoristio svoje iskustvo u zatvoru, te je objavio dva toma poetskih memoara: Ex Ponto (1918, naslov djela je aluzija na Ovidijeve pjesme Epistolae ex Ponto), i Nemiri (1920). U Ex Pontu, Andrić piše o svom ponižavanju kada su ga proklinjali i pljuvali po njemu dok je sa ostalim zatvorenicima marširao ulicama Maribora ("oni su mislili da smo mi srpski zatvorenici"). A u djelu Nemiri, u "Priči iz Japana", Andrić je transformisao svoju studentsku pobunu, zatočeništvo i iskustva iz zatvora u anegdotu o junaštvu jednog "japanskog" pjesnika, završavajući sa pomalo sebičnim "sayonara" upućeno cijeloj političkoj areni. U ovoj priči, pjesnik Mori Ipo kuje zavjeru zajedno sa grupom od 350 urotnika (što je tačan broj zatvorenika koji su bili na brodu sa Andrićem od Splita do Rijeke) protiv raskalašne carice Au-Ung (Austro-Ugarska?). Poput Andrića, i pjesnik biva protjeran na tri godine, ali vraća se trijumfalno sa ostalim urotnicima. Kada se njih 350 skupilo da podijele moć, oni pozivaju Mori Ipoa, ali on im umjesto toga šalje pismo. U njemu piše: "I molim vas da mi oprostite što ne mogu da s vama dijelim i

vlast kao što sam dijelio borbu. Ali pjesnici su – protivno od drugih ljudi – vjerni samo u nevolji. … Mi, pjesnici, smo za borbu rođeni; strašni smo lovci, ali od plijena ne jedmo." Uz to, Ipo-Ivo informiše odbor od 350 urotnika o svom odlasku, ali "dođe li ikad na naše carstvo … kakva bijeda i iskušenje … i bude potrebna borba i utjeha, potražite me molim vas." Ispostavilo se da je Andrićevo iskustvo u zatvoru bilo plodna podloga za njegovu kreativnost, i to ne samo u njegovim ranim poetskim djelima, već i u kasnijim proznim djelima, kao na primjer u pripovijeci U zindanu, te u njegovom remek-djelu, noveli Prokleta avlija, u kojoj nas njegovo poznavanje zatvorske atmosfere tjera da se osjećamo kao da smo unutar stambolske tamnice sa fratrom Petrom.

U martu 1915. godine, nakon što je austrijska vlada odlučila da nema dovoljno dokaza da ga optuži za izdaju, Andrić je pušten iz mariborskog zatvora i protjeran u malo selo Ovčarevo u Bosni, pod nadzorom fratra Alojzija Perčinlića, franjevačkog župnika lokalne crkve. Ivina majka je također došla u Ovčarevo, gdje je služila kao kućepazitelj fratru Perčinliću dok je svom sinu pomagala da se oporavi. Po mišljenju Nike Bartulovića, zatvorenika u Mariboru koji je napisao predgovor za Ex Ponto, za Andrića je pritvor u Ovčarevu bio teži nego boravak u zatvoru. Bartulović navodi da je u zatvoru Andrić imao barem prijatelje, i unutar četiri zida "oni su mogli slobodno tješiti i hrabriti jedni druge bez ikakvog straha." U vezi svog boravka u Ovčarevu, Andrić zapisuje: "Dani mi prolaze uzalud. Najljepši izvori dušini presahnuše. Izgubio sam dodir sa svima koji me vole i razumiju." (Ex Ponto).

Za mladića koji je odrastao u Bosni te je napustio da pohađa univerzitete u Zagrebu, Beču i Krakovu, i koji je iskusio boemski život, mora da je uistinu bilo teško biti iznenada bačen nazad u tu istu Bosnu, ograničen na društvo svoje majke i franjevačkog fratra, u selo čiji sam naziv odslikava ovce i pastire. No, Andrićeva slika njegovog izgnanstva u Ovčarevo nije potpuno sumorna. Na primjer, jedno njegovo pismo Evgeniji obiluje pobožnim uvjerenjem da ga je božansko proviđenje poslalo u Bosnu s razlogom, i da će njegov ostanak tu biti najbolje rješenje. Govori joj o tome kako fratru Perčinliću pomaže u njegovom radu sa mladima iz župe, tako što uči djecu da pjevaju crkvene pjesme, i grabljama obrađuje zemlju. I premda možemo saosjećati sa mladim Andrićem, kojem je ponekad toliko dosadno da pada u očaj, mi smo ipak uzbuđeni zbog njegove intuicije (ili vjerovanja) da je s razlogom prisiljen da se vrati u Bosnu. Jer dok uči djecu da pjevaju Muku Hristovu i dok obrađuje zemlju, njegov um, ili radije njegova podsvijest, još uvijek u stanju šoka zbog kontrasta Zagreb-Beč-Krakov i Ovčarevo, počinje da posmatra tu Bosnu u novom svjetlu. Zaista je moguće da je Ivo Andrić imao svoju prvu veliku stvaralačku viziju u Ovčarevu dok je slijedio pokornog fratra Perčinlića u njegovim župnim dužnostima, slušao franjevačke anegdote o njihovoj borbi za preživljavanje protiv Turske, posjećivao manastir Guča Gora blizu Travnika, i čitao lijepo sažete hronike iz turskog perioda.

I upravo je u tim poniznim franjevcima, Andrić – još uvijek pobožan katolik – pronašao svoje hrvatske junake koji mogu parirati srpskim i muslimanskim junacima u epskim pjesmama. Andrićev fratar Marko u pripovijetkama U musafirhani i Kod kazana je tvrdoglav poput Bosne, te odbija učiti. Ali on je također u stanju podnijeti ekstremne poteškoće, nepokolebljiv je u svom celibatu, i prepušten čarima zanosa, bosanskoj vrsti euforije koja je ponekad slična vjerskoj ekstazi. (Srpski kaluđer Simeun Đak u Kočićevom ciklusu o Simeunu Đaku je također prepušten zanosu.) Usput rečeno, ti

bosanski franjevački fratri, pripadnici provincije koju je crkva zvala Bosna Srebrena, su slijedili vlastita pravila, ponekad su nosili pištolje i oblačili se u civilnu odjeću, a čak su posjedovali i zemljišne posjede, i podmićivali turske činovnike.

Pri pisanju pripovijetki za "Franjevački ciklus" Andriću je pomoglo ne samo njegovo vlastito iskustvo u Ovčarevu i Zenici sa ocem Perčinlićem, već i istraživanje za doktorsku disertaciju Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der turkischen Herrschaft (Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine, Graz 1924.), u kojoj je vezano za osmanlijsku vlast u Bosni zaključio da je ona uništila suštinu bosanskog društva i smrtno ranila njen duh. U biranju radnje i glavnih likova, Andriću su pomogle publikacije hronika od strane nekoliko franjevačkih samostana (Fojnica, Kreševo, Kraljeva Sutjeska, Guča Gora) u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu. U Glasniku je također objavljeno nekoliko muslimanskih historijskih dokumenata, među kojima i Bašeskijin ljetopis o životu u Sarajevu u drugoj polovini 18. stoljeća, kao i Kratak uvod u prošlost Bosne i Hercegovine Safveta-bega Bašagića, i Boj pod Banjomlukom godine 1737. Mehmed-bega Kapetanović Ljubušaka, na osnovu koje je Andrić napisao pripovijetku Mustafa Madžar. Čini se da je Andrićeva upotreba likova iz stvarnog života (većina redovnika u njegovim djelima potiču iz tri samostana: Kreševo, Fojnica i Kraljeva Sutjeska) odraz usmene tradicije, prvenstveno epske. Ta tradicija je čak bila zastupljenija u djelima Petra Kočića koji je skoro sve svoje likove uzimao iz stvarnog života, ne trudeći se čak ni da im promijeni imena.

Premda možemo reći nešto o uticaju Kierkegaarda na Andrićev Weltanschauung (pogled na svijet), prije svega s obzirom na njegov kasniji pesimizam i ambivalentnost prema borbi između dobra i zla, ne treba se obazirati na njegov rodni kraj gdje se i dalje zadržavao miris srednjovjekovne maniheističke hereze zvane "bogumilstvo", koja je cvjetala sve do turske invazije. Andrić raspravlja o toj herezi u svojoj doktorskoj disertaciji, i mada je u svojim pričama ne identifikuje po imenu mi ipak osjećamo njenu prisutnost, kao na primjer u priči Kod kazana, u kojoj se fratar Marko osvrće na borbu između dobra i zla, i ulogu Boga: "Kako je moćno zlo, nerazumljivo, kako može da bude hrabro, ponosito, i kako ga ima svuda, i ondje gdje se čovjek najmanje nada. Kako često bog napušta svoje i ostavlja ih zlom slučaju. … Ima ga onoliko koliko ga je bog dao. Sad, šta mu ja mogu!"

Andrićevo izgnanstvo u Bosnu, koje je proizašlo iz njegovog studentskog aktivizma, bilo je od iznimne važnosti za njegov stvaralački razvoj, tjerajući ga nazad u domovinu. Više se nikad nije stvaralački udaljio od Bosne, iako je dvadeset godina putovao i živio u evropskim prijestolnicama kao pripadnik jugoslovenskog diplomatskog kora (1921-1941). A kada ga je rat prisilio na drugo izgnanstvo, ovog puta u Beograd (1941-1945), Andrić se u svojim mislima vratio Bosni i napisao dva najznačajnija romana, Na Drini ćuprija i Travnička hronika, koji su mu 1961. godine donijeli Nobelovu nagradu za književnost.

Meša Selimović

Treći bosanski pisac-buntovnik koji svojim beskompromisnim idealizmom podsjeća na Petra Kočića, a svojom tvrdoglavošću i moralnim integritetom na Andrićevog fratra Marka, je Meša Selimović.

Meša Selimović (1910-1982) je odrastao u Tuzli, u nekada bogatoj, tradicionalnoj muslimanskoj porodici. Kada mu je bilo osam godina, Bosna je postala dio Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, stvorene kao rezultat Wilsonovih "Četrnaest tačaka" i Versajskog sporazuma (1918).

Premda je išao u muslimansku osnovnu školu (iskustvo koje je izgleda krajnje prezirao), Meša je pohađao integriranu srednju školu (gimnaziju) u Tuzli za koju su ga vezale najljepše uspomene. U djelu Sjećanja, Meša daje detaljan opis svojih nastavnika, među kojima je i bivši član ruskog suda, nekadašnji oficir francuske konjice, te nastavnik klasičnih predmeta koji ne samo da je podučavao grčki, latinski i filozofiju, već je i poznavao sve evropske jezike. Meša se potrudio da naglasi da njegova škola nije bila neka obična škola u provinciji. ("I ako smo mi, njihovi đaci, išta postigli u životu, zahvaljujemo to njima, tim hrabrim darovitim ljudima.")

Međutim, jedan od njegovih nastavnika, katolički svećenik dr. Drago D., je pružio Selimoviću uvid u kompleksnost i nekonzistenciju ljudskog ponašanja. Dr. Drago D. je stao u Mešinu odbranu pred nastavničkim vijećem kada je ovaj napisao rad u kojem preispituje postojanje Boga, dok se lokalni vjerski vođa (mula) zalagao da ga izbace iz škole. Ali za vrijeme Drugog svjetskog rata, taj isti Drago D. postaje vođa ustaša (hrvatska fašistička partija), koji je poslao Srbe i Jevreje u koncentracioni logor Jasenovac. Selimović nam govori da je jedna od Draginih žrtava bio nastavnik Danilo Salom, jevrejski nastavnik matematike. Mlade ustaše – bivši Salomovi učenici, su poslani po njega, te su ga prebili u njegovoj kući i na ulici. Krajem rata, partizani su pogubili Dragu D. ("Strijeljan je jednog tmurnog oktobarskog jutra kad su naše jedinice oslobodile Tuzlu 1944. godine. … Ta neslavna završnica jednog života koji mi je do 1941. izgledao savršeno čist, potpuno me zbunila.")

Godine 1929. Meša odlazi u Beograd kako bi započeo sa studijem; na prvoj godini se vrlo malo trudio, a noći je provodio u barovima i kafanama, te gubio novac na kartama. Ali svjetska ekonomska kriza, koja je odvela njegovu porodicu u bankrot, ga je natjerala da se uozbilji. Postaje podstanar u muslimanskom studentskom domu Gajret (arapska riječ za revnost) koje je finansiralo dobrotvorno bosansko društvo istog naziva. Uz to, postaje simpatizer komunizma, udružujući se sa Milovanom Đilasom i pametnim muslimanom Hasanom Brkićem, također iz Bosne, i pripadnikom Komunističke partije u Beogradu. Brkić je savjetovao Mešu da se priključi pojedinim studentskim organizacijama, te da ga izaberu za liderske pozicije kako bi Komunistička partija mogla uticati na njihovu politiku. U djelu Sjećanja Selimović nam ne govori zbog čega je radio za komuniste, ali sumnja se na mješavinu motiva, uključujući gađenje prema diktaturi kralja Aleksandra Karađorđevića, Mešin vlastiti osjećaj nepripadanja kao musliman u srpsko-orijentisanoj zemlji, spojen sa privlačnošću međunarodnog pokreta, te draž marksizma kao lijek za to teško ekonomsko razdoblje. Ali kada ga je Hasan Brkić zamolio da postane članom Komunističke partije, Meša Selimović je odbio, navodeći kako ne želi izgubiti nezavisnost.

> "Tako sam i rekao Hasanu Brkiću. Hasan se toga sjećao i za vrijeme rata, nije zaboravio i oprostio tu moju mladičku uvrnutost, mada smo bili dobri prijatelji. Da li zbog te izjave ili što su i drugi ljudi vidjeli moje osobine, u

> mojoj partijskoj karakteristici, od 1941. do 1951. godine, uvijek je uz ostala obilježja, stajalo da sam intelektualac, individualista, kao sasvim negativna karakteristika."

Selimović dodaje kako je zapravo shvatio da je svojom krivicom održao vlastito mišljenje o svemu u doba "oružane revolucije", ali dodaje i sljedeće: "Da sam uspio da pobijedim svoju prirodu, vjerovatno ne bih ni bio pisac." (Sjećanja)

Nakon završetka studija na univerzitetu u Beogradu, na Odsjeku za srpskohrvatsku književnost, Meša se vraća nazad u Tuzlu gdje počinje raditi kao nastavnik književnosti u gimnaziji koju je nekada pohađao. Tu je predavao sedam godina, i na taj način izdržavao cijelu porodicu. Sva djeca u porodici Selimović, uključujući njegova dva brata i sestru, su bili ili članovi komunističke partije ili skojevci (pripadnici komunističke omladine), a kada je u junu 1941. godine izbio rat, ubrzo su se priključili pokretu otpora protiv nacista i hrvatske fašističke države koji su preuzeli Bosnu. Meša je zajedno sa braćom i sestrom krijumčario zalihe partizanima, slušao inostrane radio stanice, širio vijesti sa istočnog fronta, te pružao sklonište komunističkim bjeguncima. Bile su to opasne radnje, prije svega zato što se za Selimoviće znalo da su komunistička porodica, a pripadnici Gestapa ili ustaše bi im svake sedmice pretražili kuću.

Selimovićev opis njihova hapšenja i odvođenja u tamnicu se ponekad čita kao roman, dok uživamo u šaldžija elementima u njegovim zatvorskim avanturama. Dok provode tri dana u samici, bez hrane i vode, ruku i nogu zamandaljenih u okove, pomaže im manje sputan zatvorenik koji im putem lijevka od papira dostavlja vodu i mrvice hljeba. Zatim im jedan seljanin neobičnog imena, noćni čuvar Andrija Božić, svake noći otvara vrata njihove ćelije i pušta ih da hodaju okolo. Napokon su oslobođeni uz pomoć tužioca simpatizera koji je namjerno pripremio loše sastavljen slučaj. O svom boravku u tamnici, Selimović je izjavio: "Najjači utisci iz rata vezani su mi za zatvor, i njih se najčešće sjećam."

Nakon što su on i njegova braća napustili Tuzlu da se priključe partizanima 1943. godine, Meša ponovo stupa u kontakt sa Hasanom Brkićem. Brkić je sada bio direktor Agitpropa (agitacija i propaganda) za istočnu Bosnu, i nagovorio je Selimovića da se priključi njegovom osoblju. U Sjećanjima, Selimović nam govori o tome kako je Brkić prasnuo u smijeh kada je pročitao jednu propagandnu brošuru koju je Meša pripremio, onu u kojoj seljane i "borce" poziva na pobunu. Meša je nastojao biti originalan tako što je citirao ruskog pjesnika Demjana Bednyja i izbjegavao klišeje poput "radnici, seljani, poštovana inteligencija". Ali Hasan Brkić mu pojašnjava da "ponavljanje znači sigurnost, unosi mir u onoga ko čita ili sluša, navikava ga da se kreće u krugu poznatih pojmova i spoznaja, a to je vrlo važno za psihološku ubedljivost i za sugestivnost djelovanja."

"Kada sam mu rekao," zapisuje Selimović, "da je to tehnologija i psihologija molitve, odgovorio je da je to u suštini tačno, i da tu činjenicu ne treba olako ironizirati." Selimović navodi da nikada nije čuo da je neko na tako ubjedljiv način objasnio psihologiju propagande kao što je to tog dana, u brdima istočne Bosne, učinio Hasan Brkić. Njihova rasprava koja je naširoko prepričana u Sjećanjima ističe krucijalnu

razliku u stavovima ta dva muslimana prema ljudskoj individualnosti. Nakon rata, Hasan Brkić se uspeo na visoke pozicije u novoj vladi, dok je Mešu Selimovića čekala nova buna.

U novembru 1944. godine, kako se rat u Jugoslaviji primicao kraju, Mešinog brata Šefkiju pogubio je partizanski streljački vod zbog pomjeranja nekog namještaja iz državnog skladišta, s ciljem da nadomjesti namještaj koji su mu ukrale ustaše. Na kraju je objavljeno da je Šefkija strijeljan "da posluži kao primjer drugima", jer je bio iz ugledne komunističke porodice. Premda su ga vijesti o bratovom pogubljenju pogodile, to ipak nije spriječilo Mešu da nekoliko dana poslije održi zakazano predavanje pred članovima partije. I upravo je ta odanost službi pred licem duboke lične žalosti ono što Meša nije mogao oprostiti sebi poslije, jer mu se činilo da je vjernost partiji postavio iznad ljubavi prema svom bratu. (Može se reći da se privremeno pretvorio u osobu koju je Hasan Brkić nastojao stvoriti od njega – u partijsku "ovcu".) I upravo je taj trenutak samoponiženja Meša imao na umu kada je u romanu Derviš i smrt napisao sljedeće:

> "Šta sam ja sad? Zakržljali brat ili nesigurni derviš? Jesam li izgubio ljudsku ljubav ili sam oštetio čvrstinu vjere, izgubivši tako sve?"

Selimović nam daje nekoliko detalja o Šefkijinoj smrti, ali je moguće da je njegov brat, komandant bataljona, pokazao isti individualizam poput Meše, i time stekao neprijatelje koji su ga dokrajčili kada im se napokon ukazala prilika. Možda je upravo to suočavanje sa starim balkanskim plemenskim običajima pogodilo Mešu do srži, jer je bio prisiljen da prihvati ne samo smrt svoga brata, već i krah ideala na kojima je petnaest godina zasnivao svoj život.

Krajem 1944., Selimović se seli u Beograd gdje mu je dodijeljena dužnost u Komisiji za ratne zločine, i tu sreće Milovana Đilasa, sada visoki činovnik u jugoslovenskoj vladi i direktor Agitpropa. (I Đilas će deset godina kasnije doživjeti vlastito razočarenje.) Meša se okušao u pisanju nekoliko pripovijetki o ratu koje objavljuje u listu Naša književnost, za koji je ujedno bio i urednik. A oženio se partizankom, što je bio možda plahovit, iracionalan pokušaj da se ne otrgne od prošlosti.

Brak je potrajao manje od godinu dana, tako što je Selimović ostavio svoju trudnu suprugu zbog Darke, kćerke prijeratnog srpskog generala koji je poginuo u Dahau. Darka je bila Selimovićev spas. Selimovićevo odbacivanje partizanke zbog kćerke kraljevskog generala je, prema kodu moralnosti što je prevladavao u Jugoslaviji odmah nakon rata (kod koji je Đilas opisao u Anatomiji jednog morala, svom prvom "heretičkom" članku iz 1954.), bila anatema. Meša je otpušten sa posla i iz komunističke partije, a 1947. godine, on i Darka odlaze u Sarajevo kako bi započeli novi život.

Baš kao Andrićevo izgnanstvo u Bosnu od 1915. do 1917. godine, Selimovićev povratak u Bosnu bio je presudan za njegov razvoj kao pisac. Narednih deset godina, Meša, Darka i njihove dvije djevojčice su živjeli od milostinje, posuđujući novac od njihovog prijatelja Riste Trifkovića dok je Meša obavljao razne poslove, a noću

pokušavao da piše priče. Njegova prva zbirka pripovijetki se "zagubila" kod izdavača (što je bio jedini primjerak koji je posjedovao). No, ipak je, na Darkino insistiranje, nastavio pisati. O tom periodu ekstremnih poteškoća, Selimović je rekao: "Bila je to okrutna, ali savšena škola života." Godine 1950., objavljuje prvu zbirku priča, Prva četa, i nakon što je postavljen za urednika izdavačke kuće Svjetlost, nastavlja pisati i objavljuje svoj prvi roman Tišine (1961), a 1965. i drugi roman Magla i mjesečina, i napokon 1966. godine je bio spreman da objavi svoje remek djelo Derviš i smrt.

Od samog početka (1945-1946. godine), Meša Selimović je izbjegavajući zahtjeve socijalističkog realizma radio na razvijanju vlastitog stila i vlastitog "glasa". Njegove prve priče podsjećaju na Hemingwayove – kratke rečenice, prelijepi, temeljni opisi, i dijalog bez ikakvih posrednih detalja koji će prekinuti tok riječi. Tematika o njegovom gubitku brata se, djelimično prikrivena, javlja u njegovom prvom romanu Tišine. Krajem rata, glavni junak se vraća kući u Beograd, i pita se da li je njegov brat još uvijek živ. Kada sa svojim prijateljem Duškom ulazi u zamračeni voz, on pomišlja:

> "Možda je i moj brat među ovim ljudima. … Bio je u zatvoru, u logoru, u nekim našim jedinicama, ali nikako da ga nađem. Stiže me samo glas. Znam šta Duško hoće da pita: zar još vjeruješ da ćeš ga naći? Da, vjerujem. Nemoguće je da ga ne nađem. Volio sam ga više nego sebe, ili bar kao sebe. Suviše je dobar, suviše lijep, suviše drag da ga više ne bude."

I on i Duško hodaju hodnicima voza, te zovu njegovog brata u mraku. Taj smiješni, a ujedno i tužni podvig, tipičan za mladiće iznenada oslobođene ekstremnog pritiska, pokazuje da je Mešu i dalje mučila neprikladnost i nevjerovatnost načina kojim je njegov brat ubijen prije sedamnaest godina. Ovaj izvanredni roman, prerađen 1965. i sa više radnje, je znamenit po nedostatku partizanske propagande i dokazivanja, po svojoj iskrenosti o osjećanjima veterana povratnika, te njihovim emocionalnim poteškoćama i osjećajem ogorčenosti prema civilima pa čak i onda kada su htjeli da ih oni prihvate. I pošto je ovaj roman, za razliku od Mešinih pripovijetki, napisan u prvom licu, stičemo dojam da on stilistički predstavlja veliki korak ka nekoj vrsti unutrašnjeg psihološkog istraživanja, ponekad sličnog zanosu, što je najjača karakteristika Mešinog kasnijeg stila.

Sljedeće značajno Selimovićevo djelo, Magla i mjesečina (1965), koje je jedan kritičar nazvao "pravim remek-djelom partizanske književnosti", je bio eksperimentalni roman u kojem je Meša pokušao predstaviti psihološki totalitet situacije posmatrajući je kroz simultane unutrašnje monologe glavnih likova: zemljoradnika, partizanskog komandira (njegovog brata), mladog partizana odgojenog u gradu, i zemljoradnikove supruge koja se zaljubljuje u mladog partizana. Na kraju, Nijemci ubijaju i mladog partizana i zemljoradnika, čija supruga ih zajedno sahranjuje. Čitanjem ovog romana, ne doživljavamo epifaniju, niti nam raste razumijevanje, već dobivamo zloslutan osjećaj da je ta partizanska aktivnost neuređena i besmislena u očima građana-posmatrača usidrenih u stvarnom životu. Postoji toliko lijepih odlomaka u ovoj knjizi, kao što su na primjer opisi države, popraćeni senzibilnim nijansama osjećaja koji ne očekujemo pronaći u ratnom romanu napisanom u zemlji sa junačkom epskom tradicijom.

Niti jedan od Selimovićevih ratnih romana i pripovijetki nije dobio više od skromne pohvale čitalačke publike. U tom smislu, u poređenju sa popularnijim piscima ratne generacije (Lalić, Cosić, i drugi) Selimović je bio ispred svog vremena. Kada se 1966. godine pojavio njegov sljedeći roman Derviš i smrt, jugoslovenska publika je, naprotiv, bila spremna za njega, a knjiga je doživjela trenutni uspjeh. Smještena u Sarajevu, u 18. stoljeću, Derviš i smrt je zaista knjiga o savremenoj Jugoslaviji, dok Meša još jednom pokušava tretirati bol zbog smrti svoga brata. Glavni lik, Ahmed Nurudin, čije ime znači "svjetlo vjere", je šejh ili glavni derviš tekije mevlevijskog reda. Nurudin doznaje da je njegov brat u zatvoru, i odlazi lokalnom sudiji (kadiji), šefu policije (muselimu), i muftiji, nastojeći osloboditi svoga brata. Ali tu se susreće sa indiferentnošću ili sa prijetnjama da će nastradati. Šejhova vjera u osmanski sistem vlasti postepeno slabi, dok napokon ne saznaje da je njegov brat pogubljen. Kao što on sam kaže:

> "Dvadeset godina sam derviš, a malim djetetom sam pošao u školu, i ne znam ništa izvan onoga što su htjeli da me nauče. … Uvijek sam znao šta treba da činim, derviški red je mislio za mene … I eto, desilo se da je moga brata stigla nesreća. … Ne volim nasilje, mislim da je to znak slabosti … Pa ipak, kad je vršeno nad drugima, ćutao sam, odbijao da donosim presudu … priznavajući čak da se ponekad mora učiniti zlo radi većeg i važnijeg dobra. Ali kad je bič vlasti pogodio moga brata, i mene je rasjekao, do krvi. … poznajem tog mladića, nesposoban je za zločin. Ali evo, ne branim ga dovoljno čvrsto, a njih ne opravdavam, čini mi se samo da su mi svi zajedno nanijeli zlo, gotovo podjednako, poremetili me, suočili sa životom izvan moje prave putanje, natjerali me da se određujem."

Nikada nismo sigurni šta zapravo tjera derviša da reaguje: da li žalost za bratom, ili srdžba zbog uvrede njegovog položaja, ili pak kombinacija ove dvije emocije. Ahmed podstiče lokalnu bunu, ubija kadiju, i postaje novi sudija. Vremenom, pod uticajem tradicionalnih procedura (korištenje špijuna, doušnika, itd.), on postaje isti kao i njegov bezobzirni prethodnik, postaje žrtva spletki, i na kraju romana čeka u zatvoru da bude zadavljen.

Ovaj roman je priča o sukobu ideologije i života, ljubavi i moći. I dalje oprezan, Selimović smješta radnju u 18. stoljeće, da nam demonstrira šta bi se sve desilo njemu da je krenuo putem moći i čekao da se osveti bratovim ubicama. (Mora da je u mnogim trenucima zapravo i razmišljao o osveti.) Ali ipak, Selimović na jedan umjetnički način pokazuje da u slučaju da je bio u stanju krenuti Brkićevim stopama, i da je dosegnuo položaj na vlasti, na kraju bi se pretvorio u one koje je prezirao, te bi umro duhom, ako ne i fizički poput derviša. U tom smislu, Derviš i smrt je bila katarza, i to ne samo za Mešu Selimovića, već za sve Jugoslovene koji su pretrpjeli nepravdu tokom rata i odmah nakon toga. Ta činjenica i ljepota stila u knjizi nam pomažu da shvatimo zbog čega je ovaj roman stekao univerzalno priznanje, te zbog čega je njen autor 1969. godine primio priželjkivanu Njegoševu nagradu, koja se dodjeljuje samo jednom svake tri godine.

Meša se još jednom suočava sa konfliktom između ideologije i života u svom kratkom

romanu Ostrvo (1973), što je bilo jedino njegovo djelo prevedeno na engleski (knjigu je prevela Jeanie Shaterian, a sam prevod je objavila Srpska akademija nasljeđa u Torontu). U poglavlju "Da li da umre stari mandarin?", on nas tjera da se zapitamo da li smrt nekog pojedinca može biti ikad opravdana u odnosu na zajedničko dobro. To je konačan civilizovan odgovor upućen ljudima kao što je Hasan Brkić.

Posljednji značajan Selimovićev roman Tvrđava (1970) govori o alijenaciji u modernom vremenu, te njenom iscjeljenju kroz moć ljubavi. O ovom romanu, sam autor je izjavio:

> "Tvrđava je svaki čovjek, svaka zajednica, svaka država, svaka ideologija. Glavni junak romana želi da nađe most do drugih ljudi, da izađe iz tvrđave, jer zna, razdvaja nas i uništava mržnja, održaće nas samo ljubav, ili makar vjera da je mogućno ma kakvo sporazumijevanje među pojedincima i zajednicom. Vođen tom vjerom i željom, on ostaje vedar i moralno čist."

Baš kao što je u Dervišu i smrti prepričano Selimovićevo lično iskustvo gubitka brata, njegova žalost i simbolična smrt, tako je u Tvrđavi ispričano Mešino uskrsnuće kroz ljubav prema Darki. Smještena ponovo u sarajevsku sredinu u 18. stoljeće, ova priča koristi mnoga imena i detalje iz Bašeskijinog Ljetopisa o kojem je sama pozadina priče ovisna više nego Andrićev Put Alije Đerzeleza. Ali Selimovićev roman je uistinu priča o njegovom preseljenju u Sarajevo sa Darkom, 1947. godine, te o njihovoj borbi za opstanak. Njegov junak Ahmet Šabo je veteran povratnik koji se ženi kršćankom (Tijanom), i ne može naći posao zbog kritikovanja režima. Pomaže mu njegov prijatelj Mula Ibrahim, pisar kojem je spasio život za vrijeme rata.

Baš kao Derviš i smrt, i Tvrđava je napisana u prvom licu, što objema romanima daje veoma različit ton od onog sveznajućeg, nepristrasnog naratora u Andrićevim djelima. Selimovićevi junaci posjeduju mučni senzibilitet prema svakom zlu koje se dešava oko njih, a njegov Ahmet Šabo se tvrdoglavo protivi prihvatanju zla kao kosmičke sile kao paritet dobru. U tom pogledu, Selimović prevazilazi sve ono što je apsurdno, vraća iskupljujuću moć univerzumu (ljubav), a time i značenje, dok u isto vrijeme odbija orijentalni fatalizam i Andrićev autohtoni maniheizam.

Ovaj esej je pokušao objasniti kako se usmena epska tradicija u Bosni transformisala nakon austrougarske okupacije 1878. godine, proizvodeći pisce-buntovnike koji su igrali vodeću ulogu u borbi Bosne za slobodu i promjene. Tri pisca-buntovnika o kojima se raspravljalo – Petar Kočić, Ivo Andrić i Meša Selimović predstavljaju tri generacije i tri različite vjerske tradicije, i svaki od njih je boravio u zatvoru. U završnoj analizi, svi ti faktori – Bosna, vjerska tradicija, i zatvor su imali presudnu ulogu za njihovo stvaralaštvo. Svaki od njih u isto vrijeme osjeća i ljubav i mržnju prema svom rodnom kraju ("Bosna je kurva", uzvikuje Kočićev David Štrbac), što je proizvod sektaškog razdora Bosne, zatucanosti, i provincijalnosti. Obzirom na mučnu historiju i ideološku raznolikost Bosne, možda je podesno samo sljedeće: Baš kao što je Srbin bosanskog porijekla ispalio metke koji su započeli pad svjetskog imperijalizma, isto tako je u našem vremenu musliman bosanskog porijekla u svojoj umjetnosti preslikao krajnju smrt razdorne ideologije.

Translated by **Maja Pašović** – *© 2010* **Maja Pašović**

The preceding text is copyright of the author and/or translator and is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported License.